

ՀԱՅ ԵՐՈՒՍԱԴՆԵՍԸ ԴԱՐԵՐՈՒ ՄԷՋԵՆ

Մուհամմեդի տեղակալ (Քալիֆա) Ապու Պեթերի մահէն վերջ, նորահաստատ կրօնի առաջնորդութիւնն ու մահմետականութեան ղեկավարութիւնը ձեռք կ'առնէ Օմար Քաթթապա խալիֆան և Բիզանդիոնէն կը խլէ Սուրիան ու Պաղեստինը և իր աթոռը Միսրինէն կը փոխադրէ Դամասկոս:

Օմար խալիֆան 636-ին կը մտնէ Երուսաղէմ, Սուրիոյ և Պաղեստինի Հարուստ չըջապար իր ամենազօր մականին տակ առնելէ վերջ: Օմար խալիֆան, իր զինւորներէն կազմաւորուած հայտն մը թաղմէն արհիւրով, անգամ մըն ալ աչքէ կ'անցընէ Մուհամմեդի շնորհած ծածօք հաւատարմագիրը, որուն տրչալքեան մերկայ եղած էր ինք: Օմար խալիֆան եւս Հայոց Գրիգոր Պատրիարքին կը շնորհէ ապաւանդգիր մը՝ Մարգարէի շնորհմամբը հաստատող, և այդ շարժըր-ի ոգիով ալ կազմաւորուի:

Հայ Երուսաղէմի նոր Հանգրուանը, որ սկսած էր Մահմետականութեան տիրապետութիւնով, Հայ գինուորիներուն առջև բացած էր զոհողութեան նոր դաշտ մը, ուր անոնց կը սպասէր տարապարհակ աշխատանք՝ ազգային իրաւանց պաշտպանութեան և Հայկական պանծալի ժառանգութեան պահպանումին ի խնդիր: Պէտք էր Հաճոյացնել և Համոզել եկող դացող իշխանաւորները, արժէքաւորելու Համար դանձառան մէջ ի պահ դրուած վաւերագիրները: պէտք էր ապրիլ քիչով, նուազագոյնով՝ անբաղձալի Հիւրերուն փորն ու քսակը գոհացնելու Համար: Զրկանքի այս շրջանը կը տեսէ երկար, և անոր ցուրտն ու ձմեռը կ'ըլլան արւաւոր: Ութերորդ դարու աշնանավերջին, Աբրահան խալիֆաներէն Հարուն Իպն Մահտի էլ Ռաշիտ և Ֆրանսայի Մեծն Կարոլոսի միջև զոյառած բարեկամական յարաբերութիւնները պահ մը կը ստեղծեն շնչի թթնութիւնը՝ Պաղեստինի քրիստոնեաներուն Համար, բայց անօրինական սրբավայրերու Համար կը ծլի նոր և վտանգաւոր իրաւակից մը՝ Հարուն էլ Ռաշիտի թոյլտուութեամբ Շարլմանյի շինել տուած փառք մատուոյի դռմ-

բէթին ներքեւ, ուր յետագային պիտի դարձնուէին իրերայաջորդ դաւեր՝ նոր Խաւունքներու Հաշոյն: Յաջորդ դարը կը վերջանայ նիւթական անձկութեան հեղձուցիչ ճնշման տակ: Այս առնչութեամբ նկատելի են Փրանսացի պատմագիր Միշոյի «Ռաշալկաք Լիակատար Գատմութեան» հետեւեալ տողերը. «Երուսաղէմի Եղիա Պատրիարքը, 881 թուականներուն, Արեւմուտք դրած մէկ նամակին մէջ, յիշելէ ետք Ս. Գաղաթի քրիստոնեաներուն կրած վիշտերն ու անոնց ողորմելի վիճակը, կ'աւելցնէ թէ՛ տեղի եկիւրքի քրիստոնէական կրօնքն ընդունելով, Հաւատացեալներուն Հրաման տուաւ որ ամէնքը իրենց եկեղեցիներուն տիրանան ու աւերեալները նորոգեն. բայց անոնք, Ս. Տեղեաց շինութեան անհրաժեշտ ծախքերը Հողալու միջոցներէն զուրկ ըլլալով, ստիպուեցան այլազգիներէն տոկոսով դրամ առնել և փոխարէնը դրաւի դնել ձիթատաններ, այգիներ ու սրբալան անօթներ, որոնք դեռեւս պարտապահանջներուն ձեռքը կը մնան, պարտքերը Հատուցանելու առձեռն պատրաստ դրամի չգոյութեան պատճառաւ...» (էջ 278):

Հայ Երուսաղէմի պանծալի պատմութիւնը կ'ընէ թէ՛ Ս. Յակոբայ Միաբանութիւնը քանի՛ քանի՛ անգամներ վերոյիշեալ Հարկին տակ գտնուած և Վանքի ստացածքն ու սրբազան անօթները գրաւման ներքև դրած է, օրուան Հացը ճարելու, անկուշտ տիրապետողն ու անոր ընչազազ չըջապար մեր սրբազան սեղաններէն հեռու պահելու, անօթի դատաւորները արդարութեան ծօտեցնելու, վերջապէս «Գէշ օրերը» անցընելու Համար: Հայ Սիոնն ու Հայ Ժողովուրդը այս կամուրջներն ալ անցան և անդիի կողմի ապահով կայանը Հասցուցին դարկու ժառանգ, սեղաններու աւանդ Հայ Երուսաղէմը:

Տասներորդ դարուն՝ Նիկիֆոր Փոկատի և Յովհաննէս Ձալիկի Հայկազն կայսեր կիսկատար խաչակրութիւնները աւելի եւս կը գրողեն Սարակինոսները: Զղազղիւ մահմետականութիւնը կրակի կու տայ Հա-

բերաւոր սրբավայրեր, ողջ ողջ խարոյկի մէջ կը նստէ երուսաղէմի Յոյն Պատրիարքը և կը դերէ Հաղարաւոր Յոյներ:

Ճաթիւնան խալիֆաներէն էլ Հաքիմ Պիտրըլլահ Մանուրի արիւնխախնձ ախորժակը չի գունանար մ'չ դրամով և ոչ ալ Հաղարաւորներու արիւնով. բոլոր քրիստոնեայ սրբավայրերը ամայացնելէ վերջ 1007 թուականին Հիմնադատել կ'ընէ Սուրբ Յարութեան Տաճարը, սալալատակը կ'ողողէ 10,000 քրիստոնեաներու արիւնով, ինչպէս կը վկայէ Արաբ պատմագիր Ձէքիտտին, և կ'ողջայ մեր Մատթէոս Ուսնայեցին: Օրուան Հայոց քամախա Պատրիարք՝ Արսէն Սրբազան ակնաստան կ'ըլլայ Հոյսակալ Տաճարի աւարին ու աւերակ մին և լուսասփիւս գերեզմանի սրբապօծումին: Չարաշուք չըջանը դազար մը կ'ունենայ յիշեալ Հաքիմի յաջորդ Դահիբ խալիֆայի օրով: Դահիբ խալիֆայի Հրամանով 1048-ին կը վերաշինուին Ս. Յարութեան Տաճարն ու կարգ մը աղօթատեղիներ: Բայց տաւը և տանձնէկերպը դարբնու ընթացքին, Ս. Երկիրը, մանաւանդ Տնորինական սրբավայրերը, 10-12 անգամներ տէր կը փոխեն: Համաքրիստոնեական ուխտավայրերը կը դառնան կուսադաշտ՝ փառաստնչիկ խալիֆոս և ընչասէր ամիրաւներու, արիւնի և արցունքի հովիտի կը վերածուի խաղաղութեան ճաղաքը, որ երբեք չէր տեսած խաղաղութիւն, նոյնիսկ խաղաղութեան Իշխանի փրկագործումէն վերջ:

Կը ցնցուի Արեւմտեան Քրիստոնէութիւնը. թով թովի կու գան քրիստոնեայ վեհապետներ և կ'ընդունին պապին օրհնութիւնը: Տնորինական սրբավայրերը մահմաական գերիշխանութենէ ազատագրելու Համար խաչակիր զօրաւիկ ներքեւ կը մէկտեղին մէկէ աւելի Թաղապարզ զուլմներ, Հարիւրաւոր իշխաններ, Հաղարաւոր ապկաններ, եպիսկոպոսներ, բերաւորներով ջերմեանդ այրիւր ու կինքի ու բախտախնդիր լէզոններ, յերուզակներ, Թափառաշրջիկներ, մեծեր ու փոքրեր, Համեստներ ու յոխորտներ, վերջապէս ցեղով ու ձգտումներով տարբեր էակներու խառնուելանձ մը, որ Հասարակաց ունէր կուրծքի խաչանիշ մը միայն:

Այս խառնիճաղանձը 1096-ին Համալ կ'ելլէ զանազան խումբերով և տարբեր

Համախմբով կը հասնի Պոլիս: Բիւզանդիոնի Ալէքս կայսրը ինչ ինչ նկատումներով խաչակիր բանակները կը դրկէ Մարմարայի Ախիական ափերը և չի լինի՝ խաչակիրք Մուսանիոյ ծոցին մէջ կ'իջան Բիւզանդիոնի ծուլակը և կը ջարդուին Թրքական բանակին ձեռքով ու կու տան քառորդ միլիոնի զոհեր:

Առաջին խաչակրութեան արիւնոտ վախճանը կ'ահաբեկէ Եւրոպան:

Նոր արշախառմաբ մը, 200,000 Հետեւակ և 100,000 ալրուձի, Մոորին Լօքնսի կոմս Կոտըֆրուայի վերին Հրամանատարութեամբ, ափ կ'առնէ Պաղեստինի ճամբան: Արշախառմաբ կանգ կ'առնէ Պոլսոյ դռներուն առջեւ պարենաւորումի համար: Կը Հանդիպի Բիւզանդական զաւերու, կողմերը կը Հաշտուին և միասին կը տօնեն 1097-ի Մետաղը: Ալէքս կայսրը օժանդակութիւնով արշախառմաբ կ'անցնի Ախիական եղբեր, և նորահաս ոյժերով, ընդամենը 600,000 հոգի, որուն 50 տոկոսը միայն զինուած էր, կը յառաջանայ անծանօթ և Թշնամի երկրի մը մէջ, կու տայ Հարիւր Հաղարաւորներու զոհեր սողին ու Թշնամի գրոհներուն. միայն Կիլիկիա Հասնելուն՝ կը գտնէ Հայոց եղբայրական ձեռնաշնորհութիւնը: Կիլիկիոյ Հայ իշխանները՝ Թորոս, Կոստանդին, Օլին, կը բերեն իրենց անասակարկ օժանդակութիւնը, կու տան պաշար, փոխադրական միջոցներ — ձի — և այլ կուսամիջոցներ, իսկ Ժողովուրդը՝ զանոնք կ'ընդունի գրկաբաց:

Պաչակիրներ մաս առ մաս կ'ազատագրեն Համարը վրայ զանուղ ջրիստունէրանիկ ճաղաքներ ու ուղղական կամքը իշխաններ: Հրամանատար կոմս Կոտըֆրուայի եղբայրը՝ «Թեդիկ» Բոդուին՝ ինքնապաշտ և փոքր խումբով մը կ'անցնի Եփրատը, կը գրաւէ Եդեսիան և կը հաստատէ խաչակիր առաջին կոմսութիւնը:

Բանակը կ'ը պաշտէ Անտիոքը, և ամիսներ վերջ 1098-ի Յունիսին կը գրաւէ զայն և արախոյստող կ'ընէ անոր ըսգմանապար ոչ-քրիստոնեայ բնակչութիւնը: Շրջակայի իսլամ իշխաններ Անտիոքի վրէժը լուծելու Համար կը մէկտեղուին խաչակիր Անտիոքի զոհներուն առջեւ, որ կ'ըլլայ Իրենց Հասարակաց գերեզմանը: Կոտըֆրուայի յաղթանակ բռնակը կը յառաջանայ,

կը պաշարէ Ս. Քաղաքը և քառասուն օրերու մոլեցիմ յարմախումներէ վերջ, 1099 Յուլիո 15-ին Օմարի Մզկիթին վրայ կը քարոզարտեն խաչակիր քրոջակը և ամբողջ քաղաքը կը լեցուի արևմտի ու սուգով: Ս. Յարութեան Տաճար ազատաւանած տաճիկներէն 65,000-ներ կ'իյնան Քաղաղութեան Իշխանքի գերեզմանին շուրջ, սուրբերու աշգերուն առջեւ: Խուրով ինկողներուն թիւը կ'ըլլայ յաղթողներու թիւէն շատ աւելի, տաճարի մէջ ինկողներու ցաւազին ուղբերուն արձագանգ կու տային Յուդանայի մերձաւոր լեռները, Օմարի Մզկիթին կամարներուն առկա թափուած արիւնքը կը հասնէր ձիւրու ծոռակներուն ու ապականուներուն, կ'ըսէ ակնաստեան պատմիչ Սէյթոն Տաթիլ: Ժափառագրական այս շրջանին՝ նախախնամական կարգադրութիւններով մը երեսադէմ կ'ըլլայ Գրիգոր Վկայատէր կաթողիկոս: Կաշարման անգոյնալի օրերուն առջով կը մտիթարէր իր առաւարեալ ժողովուրդը, իսկ ձախով կը ջնարք մեղմացնէր Երկպառար իշխանաւորներուն և մահմադական բնակչութեան հակաքրիստոնեայ մոլեցնութիւնը, որ իր պարտութեան թոյնն ու կրակը կը թափէր քրիստոնէից գլխուն:

Երեսադէմի գրաւումէն 10 օր վերջ, թաղաւոր կ'ընտրուի Կոմս Կոստըֆորոս և Տնօրինական օրբաւայրերէն ներս կը սկսի նոր գոյալիմակ մը: Թնչպէս կը յիշուի, մինչև Երեսադէմի գրաւումը՝ Հայեր ու Յոյներ և անոնց հետեակները միայն իրաւունք ունէին աստուածային պաշտամունք կատարելու Ս. Յարութեան Տաճարէն ներս:

Նորապսակ լատին քաղաւորին հրաւանաւ լատինաց պատրիարք կը կարգուի Արեւուլ Նիկիայիկոստէ և 20 լատին կղերականներ կը սկսին իրենց ծէսով պաշտամունք կատարել Ս. Յարութեան Տաճարէն ներս և Ս. Գրեգորիանին շուրջ: Իրաւատէր Հայ և Յոյն պատրիարքարաններ քրիստոնէական լայնածաւալութիւնով և հոգաբարձական ոգիով կ'ընդունին արքայական այս տնօրինութիւնը, որ յետագային դուռ պիտի բանար յարաճուն դժուարութիւններու, իրաւատութեան սահմանի և սեփականութեան անունով: Լատին կղերին Ս. Յարութեան Տաճար ուսուցը կ'ըլլայ պատուհաս մը

Տնօրինական օրբաւայրերուն՝ ընդհանրապէս, և Ս. Յարութեան Միաբանութեան՝ մասնաւորապէս:

Լատին կղերը Ս. Յարութեան մէկ երրորդին տիրանալէ վերջ՝ անորակելի մեքենայութիւններով կը հետամտի իրաւազրկել Հայ Պատրիարքարանը օր միակ տէրն էր Ս. Յարութեան Տաճարին և այլ օրբաւայրերու, ինչպէս կը հաստատեն Մուհամմադէն և Օմարի Հրովարտակ-ապաւնովադէրները:

Կոստըֆորոս թաղաւորը հազիւ տարի մը կ'ապրի և իրեն կը յաջորդէ իր եղբայրը Պատուին: Եղբայր յաղթական դուքսը, Պատուինի դահապալութիւնը կը սրէ փառաւանդիկ այնորթակներ, ծայր կու տան ներքին ցաւեր, իշխուք և սեփականացնելու հիւրքը կը դէ կ'անցնի սահմանը: Այն մը հողի վրայ, քրիստոնեայ Պաղեստինի մէջ կը ծնին ու կը ծլին ինքնիշխան ինքնակաշինք: Երեսադէմի աղբարակ թաղաւորութեան շուրջ կը տեսնենք Անտիոքի և Եղբայր անկախ դատութիւնները, և տասնեակ մը անկախ քաղաք-իշխանապետութիւններ, ուր լատին կղերը քաղաքի գլխավոր լարելով կը ջնարք հաստատել իր կղերապետութիւնը և նորապսակ գաւառէն ներս կը ոտեղծուէր կեդրոնախոյզ վարչութիւն մը, երբ մահմադական աշխարհը ոտքի էր ելած Օմարի Մզկիթը ազատելու և արիւնքով պարտութեան վրէժը լուծելու կարգախօսով:

Շատ տխուր են մեր պատմութեան այն էջերը, որոնք գրուեցան Ս. Գրեգորիանը իսլամ տիրապետութենէ ազատելու համար եկած իսլամականներու ձեռքով և իսլամական տիրապետութեան շրջանին: Այդ էջերը կ'ուզենք պահել ժանդոտած կողպանքներու ետին, մեր ընթերցողներուն խնայելու համար ոճիրները, դաւերը, անբարխտութեան, կարճատեսութեան և անմանկեղբորութեան զարհուրելի պատկերի մը ահաւոր հանդիսատեսութիւնը: Գրիգոր Պաշլաւունի Կաթողիկոսին Անտիոքի Լատին կղերաց ժողովին ներկայութիւնը և ժողովուն վերջ պապական նուիրակին հետ Երեսադէմ այցը՝ մինչև այսօր կը շահագործուին տնօրինական անպարարութիւնով մը:

Երեսադէմի ազատագրումէն հազիւ 20 տարի անց, իսլամական դիմաց կը

տունները մահմեդականաց ձեռնադրեցին։ Մայիսին գեղմ բարձրացած՝ Մահիկը, որ հետզհետե կր սեղմվել օդակը Միջին Արեւելքի քրիստոնեւոր շուրջ, և 1145-ին փուլ կու դար խաչակիր ամրոցներէն մին՝ Ղաղի եղեւսին, և ընկալուեցինը կը խնդրուէր արեան մէջ։ Եղեւսիոյ վրէժը լուծելու համար համայն կ'ըլլէր նոր խաչակրութիւն մը՝ Գերմանիոյ Գոնրատ կայսեր և Ֆրանսայի Լուդովիկոս թաղաւորին ղլխաւորութեամբ։ 400,000-նոց ալս արշաւախուճին տխուր ճակատագիրը ծանօթ է պատմութեան ուսանողներուն։ Հնն երևան կու դայ քրիստոնեայ Բիւզանդիոնի ներքին դիմադրել՝ հակակրանքի ու թշնամութեան մուրով ուրուագծուած, երբ անդին Երուսաղէմի ունայնաժառ քահանայակերպը կը ստեղծէին անտեղի բախումներ մահմեդական դրացիներու, մանաւանդ Երուսաղէմի առաջնորդներուն հետ։ Երբ խաչակիր ասպետներ դարձան էին հաւաքակ աւաւաւանքի, և լատին կղերը կ'արձանագրէր բարոյական անկումի եղական էջեր։ Կղերը կղերի դէմ, ապաւոր կղերի դէմ, և Աթոռը Գահի դէմ։ Այս ապականութիւնը իր լրումին կը հասնի երբ Երուսաղէմի թագաւորը գրեթէ լով յանձնառութիւններ և դաշնակցութիւն կը յարձակի Եգիպտոսի վրայ, Նեադամ ձեռնոցը կը վերցնէ Դամասկոսի Սուլթան Նուրէտտինի զօրավարներէն Սալահէտին՝ իր մականին ներքեւ մէկուղեւորով Ս. Երկիրը շրջապատող բոլոր մահմեդական իշխանութիւնները։ 1183 թուականին Սալահէտին, զօրացած Պաղատտի խալիֆային ձեռնառութիւնով, կը մտնէ Ս. Երկիր և կը փոշիացնէ Տօրիական սրբափայտերու արտաքին պարիսպները՝ ահ ու սարսափի մատնելով պէ ու անակ։

Ժամանակակից պատմիչներէն Կոթիէ վեյնսոն կը դէմ։ Վարդապետին ազգի հին թշնամին, մուրուրեան հոգին կը շրջենք ամենուրեք, բայց այդ հոգին ամէն տեղէ աւելի Երուսաղէմի մէջ կը թաղաւորէ։ Միւս աղբերը, որոնք Երուսաղէմէն առին կ'ըսեն լոյսը՝ հիմա ամէն անօրհնութիւններու օրինակը անէ՛ կ'ընդունին, այդ զատմանաւ Յիսուս լեցե իր ժառանգութեան զաւարանքը ըլլայ Սալահէտինը։

1187-ի դարնան Սալահէտին 80,000-նոց բանակով մը կ'ուղղուի Երուսաղէմ։ Ծամ-

բան՝ կը յաղթահարէ դահաժառանգ Գուէտոն Լուսինեանի 50,000-նոց ըստակը, կը դերէ Ս. Պալատինայի ու դահաժառանգը, սրէ կ'անցընէ Տաճարականներն ու Ասպընջականները և քրիստոնեայ արիւնով կը ներկէ Գոնրատ Երկրի սարեւն ու ձորերը, որոնք դարերով խաղաղութիւն հայցեր էին վերէն Աստուծոյն։

Ժամանակակից պատմիչ մը, Միքայէլ Ասորի, կը բացատրուէ։ «Ո՛վ օր ահաւոր, ո՛վ մթաւսուր ժամ, ո՛վ կորստաբեր պահ, ուր քրիստոնեայ հոտն ու երկնաւոր դառնէր դաշտին երեսը դիակնացած՝ մատնուեցան զաղաններուն։ Մարաւահիժ երկիւրները շուրջ համար դէպի ծովը դիմեցին, քաղաքներու բազուկները թուլացան, ու պարսպը դուրսուներու արիւնը ծծող դիակներն ուր ժանիքներով և կատաղի տնդով հալածեցին դառնը, ու թէ՛ ժամանակէն՝ աստեղագուշտ բանակը քարակոյտ դերուկներու, և աստուածատունի վախտը փայտահատներու ձեռքով կոտորած մայրիներու վերածուեցաւ։ Յաղթական բանակը կանգ չ'առնեց, կը յաւաքանայ անտարբէ և կը պաշարէ Մ. Գաղաթը որ չի կրնար դիմանալ երկար, ուրովհետեւ ճէջը իր բարկութեան մէջ անտանար չ'ը դառնէր, Երուսաղէմիցը, իրենց մեղքերուն և վարուց անպաշտանութեան համար»։

1187 ձեկտմեր 3-ին, Երուսաղէմ կը բաճայ իր դռները, ուրստուր քարիներու լստին տիրապետութեան վերջ՝ մահմեդական բանակներուն առջին։ Սալահէտին Մ. Գաղաթի բնակչութեան հանդէպ ցոյց կու տայ իշխանական սգի և թուլ կու տայ որ քրիստոնեաները՝ քաղաքէն մեկին 40 օրերու ընթացքին. հայոց հանդէպ կ'ունենայ բացառիկ բարեպաշտութիւն և կ'արտօնէ հայ ուխտաւորներու մեկնումը առանց փրկարի մճարելու։ Կը դրաւ լատինաց աղօթարարները և կը վերածէ մզկիթի։ Իսկ Օմարի մեծ Մզկիթը՝ նախ քրիստոնեայ արիւնով, ապա ջուրով և ի վերջոյ վարդաջուրով լուալ տալէ վերջ միայն կ'այցելէ, կ'ըսէ Միքայէլ Ասորի պատմադիրը։

ՎԱՀՐԱՄ ԿԵՕԲԵԱՆ